

Людмила Курило

РОЗРОБКА ТА ВПРОВАДЖЕННЯ У ПЕДАГОГІЧНОМУ ПРОЦЕСІ КЛАСИЧНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ УКРАЇНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ (XIX - ПОЧАТОК XX СТ.)

Крім активного використання у педагогічному процесі та в просвітницькій діяльності лекцій, поглибленні їх змісту та дидактичних вимог до них, класичними університетами України у XIX ст. було вироблено і впроваджено такі нові організаційні форми навчальної роботи, як: практичні і семінарські заняття, просемінарії, колоквиуми, спецсемінари, спецкурси, репетиції і співбесіди. Зазначені форми організації навчального процесу надавали йому педагогічної спрямованості.

Вивчення історико-педагогічної літератури дає підстави для висновку, про те, що кращі педагоги університетів України у XIX – на початку XX ст. творчо підходили до питання вибору й застосування організаційних форм і методів викладання. Вони вважали, що кожен із методів не може бути «універсальним» і повинен використовуватися в комплексі з іншими. Викладачі університетів наполегливо боролися за вдосконалення науково обґрунтованої педагогічної системи навчання у вищих навчальних закладах, утвердження в них курсової системи, яка з врахуванням історико-педагогічного досвіду виявлялася найдоцільнішою.

Потрібно підкреслити, що важливою формою самостійного, поглибленого вивчення природничих та гуманітарних дисциплін в університетах підросійської України у процесі становлення вищої вітчизняної педагогічної освіти стали практичні заняття. Ординарний професор університету Св. Володимира В. Іконников вказував на те, що практичні заняття з різних предметів, які викладались в університетах, вирости саме «на університетському ґрунті» [1]. Згідно циркулярів та розпоряджень міністерства освіти студенти зобов'язані були приймати участь у практичних заняттях. На думку дореволюційних дослідників, значення практичних занять полягало у «вивченні тієї ж самої теорії науки, якій присвячені і лекції, але шляхом власної роботи розуму студента» [2]. Предметом практичних занять повинно було стати «вивчення та аналіз кращих наукових праць з відповідних галузей наукових знань» [3].

Треба зазначити, що у першій половині

XIX ст. практичні заняття в університетах України ще не мали регулярного характеру. Проте практичні заняття на історико-філологічному факультеті Харківського університету були організовані вже у перші роки створення вищого навчального закладу. Як засвідчують історико-педагогічні видання, вони були проведені різними викладачами із «застосуванням наукових прийомів та методів» [4]. Зокрема, практичні заняття з педагогіки полягали в читанні студентами 3 та 4 курсів педагогічних лекцій. При виборі змісту лекцій професор М. Лавровський ознайомлював студентів з кращими методами та засобами викладання, переважно в нижчих та середніх навчальних закладах, враховуючи досягнення сучасної педагогіки. З цієї ж метою студенти 4-х курсів виконували різні письмові вправи, в процесі яких розглядалися і обговорювалися важливі, а нерідко і дискусійні дидактичні питання [5].

В якості різновиду практичних занять в університетах України у XIX ст. виникла гнучка семінарська форма організації навчання. Семінар (від лат. – *seminarium*), означає «розсадник». Семінари як один з видів групових занять використовувалися для трактування текстів і першоджерел з гуманітарних наук західноєвропейськими університетами вже з XVII ст. На Україні вони з'явилися дещо пізніше, лише в XIX ст. разом з відкриттям Харківського та Київського університетів. Поступово семінарські заняття набули практичного характеру. За своєю сутністю це були наукові школи того чи іншого вченого, під керівництвом якого відбувалося вивчення та дослідження проблем певної науки. Згодом формується загальноприйнята форма семінару: викладач повідомляє про тему заняття, проводить підготовчу роботу та обговорює зі студентами їх доповіді. Створюються два напрями методики проведення семінарського заняття – демократичний, який передбачає активність студентів і авторитарний, за якого викладач сам визначає напрям діяльності тих, хто навчається [6]. Наприклад, у 1811–1816 роках в Харківському університеті та педінституті працювали педагогічний та філологічний семінари, які вів професор Х. Роммель. За його свідченням, вони сприяли виробленню у

студентів практичних і методичних навичок, пов'язаних з їх майбутньою учительською діяльністю [7]. В їх роботі, як правило, брали участь студенти старших курсів, які самостійно готували реферати, різноманітні письмові роботи, знайомилися зі статтями педагогічного змісту, що друкувалися на сторінках педагогічної преси. Діяльність цих семінарів було поновлено у 1835 р. з ініціативи професора А. Валицького. Слід зазначити також, що досить активно працював у 50-ті роки педагогічний семінар під керівництвом професора М. Лавровського [8].

У другій половині XIX ст. у зв'язку з розвитком університетської педагогічної освіти в Росії гостро постало питання про місце і значення лекцій та практичних занять у навчальному процесі. Частина університетських викладачів виступила з критикою існуючої системи викладання, в якій лекція займала провідне положення. Зокрема, професор Санки-Петербурзького університету В. Григор'єв стверджував, що лекцію потрібно усунути з академічної чи університетської системи навчання. Адже, на його думку, студенту, який починає вивчення науки, ця праця нагадує працю писаря, який бездумно переписує чужий твір [9].

Заперечуючи роль лекції як найважливішої форми педагогічного процесу в університеті, він вважав, що основою навчання у вищій школі повинна бути самоосвіта. Важливі питання, пов'язані з необхідністю реформування університетського викладання, висвітлювалися на сторінках журналу міністерства народної освіти. Зокрема, автор однієї зі статей вказував на те, що читання лекцій було позитивною необхідністю лише на початку XIX століття, коли були відсутні підручники і навчальна література, а студент для отримання знань не мав «іншого джерела, крім лекцій свого професора» [10]. В умовах швидкого розвитку науки лекції професора являють собою лише «загальний огляд» стану сучасної навчальної та наукової літератури і тим самим не відповідають меті університетського викладання. Тому більш раціональним є видання лекційних курсів. На думку автора, замість читання лекцій професорам краще здійснювати безпосереднє керівництво науковими заняттями студентів, на яких вони могли б пояснювати, інтерпретувати зміст та основні ідеї власних лекційних курсів та посібників [10]. Відомий вчений і педагог М. Пирогов, захищаючи ідею розвитку самостійності студентів, також наголошував на необхідності обмежувати кількість лекцій в університетському навчанні і частіше їх поєднувати з практичними заняттями [11].

У другій половині XIX ст. українські університети, скориставшись статутом 1863 р., збільшили кількість практичних занять. У щоріч-

них звітах міністра народної освіти про стан галузі спеціально повідомлялося про організацію практичних занять та семінарів на різних факультетах [12]. У 1870 р. було, зокрема, запроваджено семінари на історико-філологічному факультеті Харківського університету. У зв'язку з великою кількістю студентів та неможливістю забезпечення практичних занять викладачами та приміщеннями, організація семінарів на юридичному факультеті була поставлена дещо гірше [13].

Як свідчать архівні матеріали у Новоросійському університеті з другої половини XIX ст. було започатковано проведення практичних занять зі слов'янської філології та загальної історії [14].

Активно впроваджували практичні заняття у навчальний процес фізико-математичні факультети університетів. В одному із офіційних звітів Новоросійського університету за 1871/72 навчальний рік підкреслювалося: «На фізико-математичному факультеті практичні заняття студентів є необхідною умовою серйозного вивчення науки. При вивченні математики та механіки вони полягали переважно у вирішенні завдань, що мали відношення до викладеної теорії та творах студентів, мета яких полягала в ознайомленні з прийомами наукових досліджень» [14].

Важливою рисою практичних занять з математичних та історичних дисциплін, які викладались у класичних університетах України в другій половині XIX ст., було поглиблення їх змісту та посилення педагогічної спрямованості. Як засвідчують архівні матеріали, під час проведення практичних занять в університеті Св. Володимира у зазначений період університетські викладачі приділяли особливу увагу питанням розумового та морального розвитку своїх вихованців, виявленню у них педагогічних здібностей [15]. Так, на семінарських заняттях з історії професор О. Ставровський, наприклад, аналізував зі студентами ті «педагогічні засоби та особливості, які обумовлюють успішне викладання історії» [16].

В другій половині XIX ст. в класичних університетах України виникає така нова форма практичних занять як колоквиуми. У вивчених нами архівних матеріалах вказується на те, що колоквиуми, зокрема, проводились для майбутніх вчителів на історико-філологічному факультеті з метою обговорення педагогічних творів студентів. Одним з керівників такого педагогічного колоквиуму наприкінці 60-х – початку 70-х рр. XIX ст. був професор С. Гогоцький [17].

Практичні заняття в університетах з природничих наук проводили переважно у кабінетах та лабораторіях. Бурхливий розвиток природничих наук у XIX ст. вимагав пошуку таких форм навчальної діяльності, які б істотно

пов'язували наукову теорію з практикою, залучали студентів до самостійних пошуків та досліджень. Саме тому у класичних університетах України запроваджуються лабораторні заняття. Наприклад, у 1870/71 навчальному році у хімічній лабораторії університету Св. Володимира при виконанні практичних вправ з органічної хімії та з «якісного хімічного аналізу» працювало 33 студенти. У мінералогічному кабінеті під час практичних занять брало участь 40 чол. За свідченням вченої ради університету, результати цих практичних занять були задовільними [18].

Проведення лабораторних занять з фізики започаткував у 1875 р. професор М. Авенаріус, який вважається основоположником експериментальної фізики в Україні. Студенти Київського університету одночасно зі слуханням лекцій самостійно проводили фізичні експерименти в спеціально обладнаних приміщеннях [19]. Лабораторні заняття як активна форма самостійної роботи студентів сприяли якісно новим змінам у розвитку організаційних форм навчання, відкривши широкі можливості для активізації пізнавальної діяльності студентів.

Практичні семінари та наукові лабораторії діяли також у Львівському та Чернівецькому університеті. Однак стан оснащення лабораторій був незадовільним [20].

Потрібно зазначити, що у 80-х роках ХІХ ст. було досягнуто обов'язкового включення практичних та семінарських занять до програм викладання всіх факультетів університетів Російської імперії, що було прогресивним явищем в організації навчального процесу. Участь студентів в роботі семінару вважалася не менш важливою, ніж відвідування лекцій [21].

Професор Харківського університету В. Бузескул вказував, зокрема, на те, що після прийняття університетського статуту 1884 р. практичні заняття, які проводилися у вищому навчальному закладі, «посіли чільне місце в системі викладання: вони отримали подальший розвиток і стали одним із головних засобів засвоєння навчальних предметів та знайомства з методами і прийомами викладання» [22]. В якості особливої навчально-допоміжної установи для організації навчального процесу в університеті на історико-філологічному факультеті було відкрито кабінет практичних занять [23].

У Новоросійському університеті наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. семінарські заняття проводились з логіки, класичної філософії, руської мови та словесності, руської історії [24].

Однією з особливостей педагогічного процесу в університеті св. Володимира на початку ХХ ст. стало посилення уваги історико-філологічного факультету до практичних занять з психолого-педагогічних дисциплін. Аналіз архи-

вних джерел свідчить про відкриття у 1903 р. на факультеті психологічного семінару під керівництвом професора В. Челоганова. В його роботі брало участь 11 студентів [25]. Високим науково-педагогічним рівнем відзначались практичні заняття з психології, які вів на початку ХХ ст. у Київському університеті приват-доцент В. Зеньковський. На цих заняттях студенти виступали з рефератами, присвяченим психологічним проблемам навчального процесу та брали участь у їх обговоренні [26].

На межі ХІХ–ХХ ст. в університеті Св. Володимира було впроваджено у навчальний процес таку особливу форму семінарських занять як просемінарії. Професорські семінарії були невід'ємною частиною здобуття фахового рівня студентами і важливою формою науково-педагогічного досвіду. Так, ординарний професор російської історії М. Довнар-Запольський на початку ХХ ст. вів просемінарії, присвячений вивченню спільно зі студентами юридичних пам'яток московського періоду. У навчальному плані історико-філологічного факультету для нього було виділено 2 години на тиждень [27]. Професор І. Кулаківський запровадив на факультеті просемінарії з латинської мови [28].

Слід підкреслити, що до педагогічно ефективних форм навчальної роботи, які розробляли і використовували університетські викладачі протягом ХІХ – початку ХХ ст., слід віднести також репетиції і співбесіди. Їх головна мета полягала в активізації та контролі за навчальною діяльністю студентів, посиленні їх самостійної роботи протягом всього навчального року, а не лише напередодні екзаменів та заліків. З середини 30-х років ХІХ століття репетиції та співбесіди було внесено до розкладу занять в університетах підросійської України. Як свідчить звіт університету Св. Володимира за 1835 рік, в цей період кожного тижня університетськими викладачами проводилися «вибіркові і короткотермінові» репетиції. Так звані «головні і загальні» репетиції були проведені ними в кінці навчального року [29].

У Харківському університеті репетиції проводилися у вигляді діалогу між викладачами і студентами щотижнево і «по третиinah року». Щотижневі репетиції проводили студенти-кандидати або ад'юнкти і магістри, «по третиinah року» – ті викладачі і професори, які читали теоретичні курси. На репетиціях перевірялися конспекти студентів, засвоєння ними однієї або кількох тем теоретичних курсів, забезпеченість їх літературою та знаннями рекомендованої літератури, відвідування студентами бібліотеки [30].

Важливе місце в активізації навчальної діяльності студентів університетів в імперську добу займала і така форма роботи, як співбесіди, мета яких полягала в тому, щоб «привчати студентів

до вільного викладу думки» на початку XIX ст. співбесіди як і репетиції, які проводились у Харківському університеті, мали епізодичний характер. Проте з 1835 р., коли ректор університету професор І. Кронеберг склав «Проект про вчені співбесіди між студентами та викладачами», співбесіди отримали відповідний педагогічний статус і стали систематичними. У порівнянні з репетиціями вони носили більш комплексний характер, проводилися один-два рази на місяць протягом 2–4-х академічних годин, як правило у «сократичній формі». Їх проведення було обов'язковим не тільки для всіх професорів, але і навіть для ректора університету.

Як свідчить вивчення звітів викладачів за 1835–1849 рр., під час співбесід студенти виступали з аналітичними повідомленнями про новини педагогічної та спеціальної літератури, читали і обговорювали свої реферати і рецензії на різні роботи, висловлювали свої побажання щодо організації та змісту навчальних занять. Співбесіди допомагали викладачам вивчати інтереси, здібності, індивідуальні особливості студентів. Репетиції, які розглядалися класичними університетами України як один із дійових засобів об'єктивного контролю за успішністю студентів, впроваджувалися у навчальний процес до 1849 р. і були відновлені лише після прийняття університетського статуту 1863 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Архив В. С. Иконникова. «Практические занятия» (при изучении истории), 1876 г. // Институт рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського (далі – IP). – Ф. 46, спр. 46, арк. 1.
- Юбилейный акт Императорского университета св. Владимира. – К., 1885. – 166 с.
- Загурский Л. Н. Опыт истории юридического факультета Харьковского университета / Л. Н. Загурский. – Х., 1908. – 19 с.
- Учёные общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805–1905 гг.) / под ред. Д. И. Багалея, И. П. Осипова. – Х., 1911. – 81 с.
- Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования. 1805–1905 / под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. – Х., 1908. – 86 с.
- Гунда Г. В. Організаційні форми навчання вищої школи в Україні в контексті їх розвитку (XVII–XIX ст.) / Г. В. Гунда // Проблеми освіти : наук.-метод. збірник. – К., 1997. – Вип. 8. – С. 59.
- Роммель Х. П. Пять лет из истории Харьковского университета: (Воспоминания о своем времени, о Харьковском университете) / Х. П. Роммель. – Х., 1868. – 15 с.
- Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині : монографія. – Х., 1992. – 295 с.
- Григорьев В. Устранение чтения лекций в академической и университетской системе преподавания наук / В. Григорьев. – СПб, 1881. – 14 с.
- Варадинов Н. Необходимость реформ в нашем университетском преподавании / Н. Варадинов // Журнал Министерства народных просвещения. – 1870. – Ч. 160. – С. 1–11.
- Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Н. И. Пирогов. – М., 1985. – С. 141.
- Отчёт министра народного просвещения за 1865 г. // РДИА. – Ф. 733, оп. 345, спр. 59, арк. 15–16.
- Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. – Х., 2004. – С. 170.
- Краткий отчёт императорского Новороссийского университета в 1871 / 72 академическом году. – Б.м. и г.и. – С. 8–9.
- Сведения о практических упражнениях казеннокоштных студентов по математике // Центральный державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІА). – Ф. 707, оп. 24, спр. 322, арк. 14; Отчёт ординарного профессора П. Павлова о практических упражнениях студентов по предмету всеобщей истории, 12 декабря 1859 г. // ЦДІА. – Ф. 707, оп. 24, спр. 322, арк. 79 зв.
- Отчёт о практических занятиях по истории со студентами университета св. Владимира историко-филологического факультета экстраординарного профессора А. Ставровского, 1859 г. // ЦДІА. – Ф. 707, оп. 24, спр. 322, арк. 77.
- Протоколы заседаний деканата историко-филологического факультета университета св. Владимира и материалы к ним, 1869 г. // Державний архів м. Києва (ДАК). – Ф. 16, оп. 465, спр. 889, арк. 71.
- Краткий отчёт университета св. Владимира за 1870–71 учебный год. – К., 1871. – С. 21.
- Гунда Г. В. Організаційні форми навчання вищої школи в Україні в контексті їх розвитку (XVII–XIX ст.) / Г. В. Гунда // Проблеми освіти : наук.-метод. збірник. – К., 1997. – Вип. 8. – С. 59–60.
- Курляк І. Є. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX століття). Історико-педагогічний аспект / І. Є. Курляк. – Тернопіль, 2000. – 115 с.
- Правила для студентов и сторонних слушателей. – СПб, 1885. – 15 с.
- Бузескул В. История Харьковского университета при действии Устава 1884 г. (с 1884

- по 1905 г.). – Х., 1905. – С. 47.
23. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1915 год / сост. В. Н. Мочульский. – Одесса, 1916. – С. 131-139.
 24. Учёные общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905 гг.) / под ред. Д. И. Багалея, И. П. Осипова. – Х., 1911. – С. 81.
 25. Отчёт о состоянии историко-филологического факультета Императорского университета св. Владимира за 1904 г. // ДАК. – Ф. 16, оп. 465, спр. 322, арк. 7.
 26. Отчёт о практических занятиях по психологии в весеннем семестре 1913-1914 гг. Приват-доцента В. В. Зеньковского // ДАК. – Ф. 16, оп. 465, спр. 894, арк. 89.
 27. Обзорение преподавания в университете св. Владимира на 1912-1913 уч. г. // ЦДІА. – Ф. 707, оп. 162, спр. 39, арк. 87 зв.
 28. Расписание лекций историко-филологического факультета Императорского университета св. Владимира в осеннем полугодии 1912 г. // ЦДІА. – Ф. 707, оп. 162, спр. 39, арк. 92 зв.
 29. Троцко Г. В. Професійно-педагогічна підготовка студентів до виховної роботи в школі / Г. В. Троцко. – Х., 1995. – 38 с.
 30. «Проект об ученых собеседованиях» между студентами и преподавателями, составленный профессором И. Я. Кронебергом, 1836 г. // Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (РДІА). – Ф. 733, оп. 49, спр. 1055, арк. 34.
 7. Rommel Kh. P. Piat let yz ystoryy Kharkovskoho unyversyteta: (Vospomynania o svoem vremeny, o Kharkovskom unyversytete) / Kh. P. Rommel. – Kh., 1868. – 15 s.
 8. Rozvytok narodnoi osvity i pedahohichnoi nauky na Kharkivshchyni : monohrafiia. – Kh., 1992. – 295 s.
 9. Hryhorev V. Ustranenyie chteniia lektsyi v akademycheskoi y unyversytetskoi systeme prepodavaniia nauk / V. Hryhorev. – SPb, 1881. – 14 s.
 10. Varadynov N. Neobkhdymost reform v nashem unyversytetskom prepodavanny / N. Varadynov // Zhurnal Mynysterstva narodnye prosveshcheniia. – 1870. – Ch. 160. – S. 1-11.
 11. Pyrohov N. Y. Yzbrannye pedahohycheskye sochyneniia / N. Y. Pyrohov. – M., 1985. – S. 141.
 12. Otchet mynystra narodnoho prosveshcheniia za 1865 h. // RDIA. – F. 733, op. 345, spr. 59, ark. 15-16.
 13. Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina za 200 rokov. – Kh., 2004. – S. 170.
 14. Kratkyi otchet ymperatorskoho Novorossyiskoho unyversyteta v 1871 / 72 akademycheskom hod. – B.m. y h.y. – S. 8-9.
 15. Svedeniia o praktycheskykh uprazhneniakh kazennokoshtrykh studentov po matematyke // Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi (TsDIA). – F. 707, op. 24, spr. 322, ark. 14; Otchet ordynarnoho profesora P. Pavlova o praktycheskykh uprazhneniakh studentov po predmetu vseobshchei ystoryy, 12 dekabria 1859 h. // TsDIA. – F. 707, op. 24, spr. 322, ark. 79 zv.
 16. Otchet o praktycheskykh zaniatiakh po ystoryy so studentamy unyversyteta sv. Vladymyra ystoryko-fylohohycheskoho fakulteta ekstrordynarnoho profesora A. Stavrovskoho, 1859 h. // TsDIA. – F. 707, op. 24, spr. 322, ark. 77.
 17. Protokoly zasedaniia dekanata ystoryko-fylohohycheskoho fakulteta unyversyteta sv. Vladymyra y materyaly k nym, 1869 h. // Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva (DAK). – F. 16, op. 465, spr. 889, ark. 71.
 18. Kratkyi otchet unyversyteta sv. Vladymyra za 1870-71 uchebnyi hod. – K., 1871. – S. 21.
 19. Hunda H. V. Orhanizatsiini formy navchannia vyshchoi shkoly v Ukraini v konteksti yikh rozvytku (KhVII-KhIKh st.) / H. V. Hunda // Problemy osvity : nauk.-metod. zbirnyk. – K., 1997. – Vyp. 8. – S. 59-60.
 20. Kurliak I. Ie. Klasychna osvita na zakhidnoukrainskykh zemliakh (KhIKh – persha

REFERENCES

1. Arkhyv V. S. Ykonnykova. «Praktycheskye zaniatiia» (pry uzuchenyy ystoryy), 1876 h. // Instytut rukopysiv NBU im. V. I. Vernadskoho (dali – IR). – F. 46, spr. 46, ark. 1.
2. Iubyleinyi akt Imperatorskoho unyversyteta sv. Vladymyra. – K., 1885. – 166 s.
3. Zahurskyi L. N. Opyt istoriy yurydycheskoho fakulteta Kharkovskoho unyversyteta / L. N. Zahurskyi. – Kh., 1908. – 19 s.
4. Uchenye obshchestva y uchebno-vspomahatelnye uchrezhdeniia Kharkovskoho unyversyteta (1805-1905 hh.) / pod red. D. Y. Bahaleia, Y. P. Osypova. – Kh., 1911. – 81 s.
5. Istoryko-filohohycheskyi fakultet Kharkovskoho unyversyteta za pervye 100 let eho sushchestvovaniia. 1805-1905 / pod. red. M. H. Khalanskoho y D. Y. Bahaleia. – Kh, 1908. – 86 s.
6. Hunda H. V. Orhanizatsiini formy navchannia vyshchoi shkoly v Ukraini v konteksti yikh rozvytku (KhVII-KhIKh st.) / H. V. Hunda // Problemy osvity : nauk.-metod. zbirnyk. – K.,

- polovyna KhKh stolittia). Istoryko-pedahohichnyi aspekt / I. Ie. Kurliak. – Ternopil, 2000. – 115 s.
21. Pravyly dlia studentov y storonnykh slushatelei. – SPb, 1885. – 15 s.
 22. Buzeskul V. Ystoryia Kharkovskoho unyversyteta pry deistvyi Ustava 1884 h. (s 1884 po 1905 h.). – Kh., 1905. – S. 47.
 23. Otchet o sostoianyy y deiatelnosti Ymperatorskoho Novorossyiskoho unyversyteta za 1915 hod / sost. V. N. Mochul'skyi. – Odessa, 1916. – S. 131–139.
 24. Uchenye obshchestva y uchebno-vspomahatelnye uchrezhdeniia Kharkovskoho unyversyteta (1805–1905 hh.) / pod red. D. Y. Bahaleia, Y. P. Osypova. – Kh., 1911. – S. 81.
 25. Otchet o sostoianyy ystoryko-fylolohyicheskoho fakulteta Imperatorskoho unyversyteta sv. Vladymyra za 1904 h. // DAK. – F. 16, op. 465, spr. 322, ark. 7.
 26. Otchet o praktycheskykh zaniatiakh po psykholohyy v vesennem semestre 1913–1914 hh. Pryvat-dotsenta V. V. Zenkovskoho // DAK. – F. 16, op. 465, spr. 894, ark. 89.
 27. Obozrenye prepodavaniia v unyversytete sv. Vladymyra na 1912–1913 uch. h. // TsDIA. – F. 707, op. 162, spr. 39, ark. 87 zv.
 28. Raspysanye lektsyi ystoryko-fylolohyicheskoho fakulteta Ymperatorskoho unyversyteta sv. Vladymyra v osennem poluhodyy 1912 h. // TsDIA. – F. 707, op. 162, spr. 39, ark. 92 zv.
 29. Trotsko H. V. Profesiino-pedahohichna pidhotovka studentiv do vykhovnoi roboty v shkoli / H. V. Trotsko. – Kh., 1995. – 38 s.
 30. «Proekt ob uchenykh sobesedovaniakh» mezhd studentamy y prepodavateliamy, sostavlennyi professorom Y. Ia. Kroneberhom, 1836 h. // Rosiiskyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv u m. Sankt-Peterburzi (RDIA). – F. 733, op. 49, spr. 1055, ark. 34.